

OSMANLILAR'DA ANASIR-I ERBAA VE YANSIMALARI: GİRİŞ NİTELİĞİNDE BİR İNCELEME

THE FOUR CLASSICAL ELEMENTS AND THEIR REFLECTIONS
IN THE OTTOMANS: AN INTRODUCTORY STUDY

Tarık Tuna GÖZÜTOK

Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, ttunagozutok@kmu.edu.tr

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 24 Mart 2025
Kabul edildiği tarih: 19 Haziran 2025
Yayınlanma tarihi: 25 Aralık 2025

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 24 March 2025
Date accepted: 19 June 2025
Date published: 25 December 2025

Anahtar Sözcükler

Osmanlı Bilim Tarih; Anâsır-ı Erbaa;
Ahlât-ı Erbaa; Erkân-ı Erbaa

Keywords

Ottoman Scientific History; Four
Classical Elements; Four Humors;
Four Classes of State

DOI

10.33171/dtcfjournal.2025.65.2.1

Öz

Bu çalışma, kökeni Antik Yunan'a uzanan ve İslam düşüncesi aracılığıyla Osmanlı entelektüel dünyasına taşınan anâsır-ı erbaa (dört unsur) anlayışının Osmanlı'daki yansımalarını incelemektedir. Ateş, hava, su ve toprak olmak üzere dört temel unsurdan oluşan bu kuram, yalnızca kozmolojik bir model olarak değil; aynı zamanda tıp, siyaset, müzik ve beslenme gibi farklı disiplinlerde açıklayıcı bir çerçeve olarak benimsenmiştir. Özellikle Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnâme adlı eseri, bu anlayışın Osmanlı düşüncesindeki yerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Dört unsurla bağlantılı olarak geliştirilen ahlât-ı erbaa (dört hult), erkân-ı erbaa (dört toplumsal sınıf) ve fusûl-i erbaa (dört mevsim) gibi tasnifler sayesinde bu kuram, bireyin mizacından toplumsal yapıya kadar pek çok alanda uygulanabilir hale gelmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren Batı kaynaklı yeni bilimsel yaklaşımlar bu geleneksel düşünceyi sorgulatmaya başlamış; iatrokimya akımı ve modern element kuramlarıyla birlikte, dört unsur teorisi zamanla etkisini yitirmiştir. Osmanlılar'da dört unsur anlayışı hem teorik hem pratik alanlarda düşünsel bir referans noktası olarak kullanılmıştır. Müzikte makamların unsurlarla ilişkilendirilmesi, siyasette toplumsal sınıfların benzetilmesi ve beslenmede mevsimsel gıdaların mizaca göre düzenlenmesi gibi uygulamalar, bu anlayışın çok boyutlu etkisini göstermiştir. Bu çalışmada geleneksel bilgi sistemlerinin Osmanlı'daki sürekliliği ve dönüşümü dört unsur üzerinden seçilmiş bazı örnekler üzerinden betimlenmiştir. Dört unsur anlayışının terk edilişi ve sonrası çalışmanın sınırları dışında kalmıştır. Ancak bilimsel gelişmelere bağlı olarak değişen epistemik, siyasi ve kültürel etkilerinden sınırlı bir çerçevede bahsedilmiştir.

Abstract

This study explores how the concept of anâsır-ı erbaa (the four elements), originating in Ancient Greek philosophy was assimilated into the Islamic thought and subsequently integrated into Ottoman intellectual tradition. The theory, comprising the four fundamental elements (fire, air, water, and earth) was embraced not merely as a cosmological model, but also as an explanatory paradigm across various disciplines, including medicine, politics, music, and nutrition. Erzurumlu İbrahim Hakkı's Marifetnâme offers significant insights into the position and functions of this theory within Ottomans thought. Through related classificatory models such as ahlât-ı erbaa (the four humors), erkân-ı erbaa (the four social classes), and fusûl-i erbaa (the four seasons), the theory was rendered applicable across a broad spectrum, ranging from individual temperament to the organization of social structures. From the seventeenth century onwards, however, the rise of new scientific paradigms originating in the West began to challenge this traditional system of thought. With the advent of iatrochemistry and modern theories of chemical elements, the four elements theory gradually lost its former influence. In the Ottomans, the doctrine of the four elements served as a significant intellectual reference point in both theoretical and practical areas. The association of musical modes with elemental qualities, the analogy between social classes and natural elements in political thought, and the regulation of dietary practices according to seasonal foods and humoral balance are all indicative of the theory's multidimensional impact. This study offers a descriptive analysis of the continuity and transformation of traditional epistemological systems in the Ottomans through selected examples related to the four elements. The abandonment of this theory and its aftermath lie beyond the scope of the present inquiry; however, the epistemic, political, and cultural influences shaped by scientific developments are addressed within a limited scope.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca, evreni ve işleyişini anlamaya yönelik sayısız fikir üretilmiştir. Belki de bu fikirlerden en güçlü ve etkili olanlardan biri dört temel element/unsur (ateş, su, toprak ve hava) düşüncesi olmuştur. Antik çağlardan modern bilime uzanan bu kadim düşünce, doğayı ve insanı açıklama çabasının temel taşlarından biri olmuştur. MÖ V. yüzyılda Empedokles'in *Doğa Üzerine ve Arınmalar* adlı eserleriyle sistemleştirilen bu düşünce hem Batı hem de Doğu düşüncesinde yankı bulmuş ve asırlar boyunca felsefeden tıbbı, sanattan siyasete kadar pek çok alanda derin izler bırakmıştır.

Orta Çağ İslam Dünyası özellikle VIII. ve IX. yüzyıllarda Antik Yunan ve Roma'da yazılmış olan eserlere yönelmiştir. Çeviriler vasıtasıyla başlayan bu süreçte Müslüman filozoflar ve alimler Platon, Aristoteles, Öklid, Batlamyus ve Galen gibi pek çok düşünürün eserlerini hem incelemiş hem de bu eserlere şerhler yazmışlardır. Böylelikle diğer pek çok konuda olduğu gibi dört unsur düşüncesi ve onunla ilişkili olan diğer nazariyeler de Müslüman alimlerin büyük bir kısmı tarafından benimsenmiş ve derinleştirilmiştir. Özellikle Fârâbî ve İbn Sinâ gibi İslam alimlerinin katkılarıyla *anâsır-ı erbaa* (dört unsur) kavramı üzerinden geliştirilmiş olan teoriler asırlar boyunca etkinliğini korumuştur.

Anâsır-ı erbaa ve onunla bağlantılı olan kuramlar, Osmanlı düşünce hayatına da yine Müslüman alimlerin eserleriyle ulaşmıştır. Osmanlılar'da karşılık bulan bu kuramlar, XIX. yüzyılın başlarına kadar çeşitli şekillerde etkili olmuştur. Osmanlı bilim ve düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan anâsır-ı erbaa düşüncesi ve olası iz düşümlerinin etkilerini incelemek bizlere farklı bir bakış açısı sunabilir. Bu çalışmada Osmanlı'nın klasik dönemi sonrasında kaleme alınmış olan bazı eserlerdeki *anâsır-ı erbaa* düşüncesi ve muhtemel yansımaları betimsel olarak incelenmiştir.

Osmanlılar, oldukça geniş bir coğrafyada ve yaklaşık yedi asır gibi uzun bir zaman diliminde, çeşitli kültürleri ve milletleri içinde barındıran zengin bir tarihe sahip olmuşlardır. Zamansal, mekânsal ve kültürel açılardan oldukça büyük verilere sahip olan bir devletin tarihini bütünsel bir bakış açısıyla incelemek pek kolay değildir. Bu zorluğu aşabilmek ve diğer başka nedenlerden dolayı Osmanlı Tarihi dönemlere ayrılmıştır. Nitekim dönemlendirme konusu bile müstakil bir çalışma sahası olarak ele alınmıştır (Darling, 2002; İnalçık, 1999). Bu çalışmada ise Osmanlı Tarihi kabaca, kuruluş-büyüme, yükselme-olgunluk ve duraklama-dağılma olmak üzere üç ana dönem üzerinden değerlendirilmiş ve yükselme dönemi ve sonrasına

odaklanılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Osmanlılar'da dört unsurla dolaylı veya doğrudan bağlantıları olabilecek kavramları tespit etmektedir.

Anâsır-ı erbaa anlayışı, tarihsel ve düşünsel bağlamda çeşitli kavramlarla ve olgularla ilişkilendirilebilecek bir yapıya sahip olmuştur. Özellikle dört sayısıyla özdeşleşmiş bazı temel tasnifler şu şekilde sıralanabilir: Dört humor (kan, safra, kara safra, balgam), dört mevsim (ilkbahar, yaz, sonbahar, kış), dört ana yön (kuzey, güney, doğu, batı), günün dört vakti (sabah, öğle, ikindi, akşam), dört işlem (toplama, çıkarma, çarpma, bölme), dört ana tat (acı, tatlı, tuzlu, ekşi), tasavvufun dört kapısı (şeriat, tarikat, marifet, hakikat), devletin dört temel sınıfı (ulema, asker, esnaf, çiftçi), maddenin dört niteliği (sıcak, soğuk, kuru, yaş), vd. Ancak burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nüans vardır. O da bahsi geçen ayrımların hepsinin dört unsur teorisiyle doğrudan ilişkili olmayabileceğidir. Bazı kavramların tarihsel ya da kültürel tesadüfler sonucunda dörde ayrıldığı düşünülebilir. Günümüzde bilimsel gelişmeler ışığında ortaya çıkan bazı sınıflandırmalar da dört sayısı ile ifade edilmekte olup bunların dört unsura dayandığını iddia etmek pek mümkün gözükmemektedir. Örneğin; maddenin dört hali (katı, sıvı, gaz, plazma), dört boyutlu uzay-zaman (yükseklik, genişlik, derinlik, zaman), dört temel kan grubu (A, B, AB, 0), DNA'daki dört organik baz (adenin, timin, sitozin, guanin) gibi modern bilime ait kavramlar, dört unsur anlayışından bağımsız olarak gelişmiştir. Dolayısıyla, tarihsel süreçte bazı kavramların bilinçli bir şekilde dört unsur anlayışı temelinde kurgulanmış olabileceği gibi bazılarının da yalnızca rastlantılar sonucunda dörtlü bir yapı sergilemiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Osmanlılar'ın anâsır-ı erbaa düşüncesiyle ele aldıkları temel kavramları incelemeyen önce olası diğer dörtlü yapılara kısaca değinebiliriz. Temel kavramlar kadar sık ilişkilendirilmeyen ancak büyük ihtimalle Antik Yunan'dan aktarılan dörtlü ayrımlar çeşitli kültürlerde günümüzde de geçerliliklerini koruyorlar. Bunlardan ilki fusûl-i erbaa veya Farsça'dan gelen çehâr fasl yani dört mevsimdir. Bu mevsimler rebî' (ilkbahar), sayf (yaz), hazân (sonbahar) ve şitâ (kış)'tır. Mevsimlerin dört elemente olan ilişkisine farklı kültürlerde de rastlanabilir ve genellikle ateş/yaz, hava/ilkbahar, toprak/sonbahar ve su/kış ile ilişkilendirilmiştir (Fischer ve Macauley, 2021, s. 13; İbrahim Hakkı, 2016, s. 36/b). Bir diğeri cihât-ı erbaa (dört yön), cenûb (güney), şark (doğu), garb (batı), şimâl (kuzey) olarak bilinmektedir. Dört ana yön de yine genel bir kabülle sırasıyla ateş, hava, toprak ve su ile ilişkilendirilmiştir (Malotki, 1979, s. 165). Mezâk-ı ta'm-ı erbaa (dört tat) yani şîrîn/hulv (tatlı), turş/hâmız (ekşi), şûr (tuzlu), mür/telh (acı) ise doğrudan dört

elementle değil de ahlât-1 erbaa (dört hılt/sıvı) ile ilişkilendirilmiştir (Guyton, 1976, s. 839). Bunların dışında dört unsurla doğrudan bir ilişki kurulma ihtimali oldukça düşük olan, evkât-1 erbaa (günün dört vakti), ameliyât-1 erbaa (dört temel matematik işlemi) gibi kavramlar da bulunmaktadır.

1. Anâsır-1 Erbaa

İslâm felsefesindeki “anâsır-1 erbaa” anlayışının daha önce ifade ettiğimiz üzere kökeni Antik Yunan düşüncesine dayanmaktadır. Antik Yunan’da tespit edilebildiği kadarıyla ilkin Thales suyu, Anaksimenes havayı, Herakleitos ise ateşi *arkhe* (ilk madde) olarak öne sürmüşler, Empedokles ise bu üçüne ek olarak toprağı da temel unsur olarak kabul etmiştir. Platon ve Aristoteles de bu fikri desteklemişlerdir. Aristoteles, dört unsur teorisini sistematize ederek doğa bilimlerinde temel kabul edilen bir görüş haline getirmiştir. Aristoteles’e (2012, ss. 192b8–20) göre, ay üstü alemde “esir/eter” adı verilen tek bir unsur varken, ay altı alemde oluş ve bozuluş olduğu için dört unsur (ateş, hava, su, toprak) bulunmalıdır. Bu unsurların hareketi ise ağırlıklarına bağlı olarak değişmektedir: Toprak aşağı, ateş yukarı, su ve hava ise bunlar arasında hareket etmektedir. Aristoteles’in ve diğer Yunan filozoflarının eserleri Helenistik dönem itibariyle Arapçaya çevrilmeye başlamış ve zamanla İslâm dünyasında kabul görmüştür (Gutas, 1998, s. 20). Kindî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd, Câbir b. Hayyân gibi önemli İslam filozofları da büyük ihtimalle Aristoteles’in yorumlarını aktararak, dört unsurun ilk maddenin işlenmesiyle ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir.

Osmanlılar’da ise anâsır-1 erbaa düşüncesinin en önemli temsilcisi olarak XVIII. yüzyıl Türk düşünürü Erzurumlu İbrahim Hakkı gösterilebilir. Onun 1757 yılında tamamladığı başyapıtı *Mârifetnâme* adlı meşhur eserinde dört unsur ve ilişkili olduğu kavramlar sıkça yer almıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, anâsır-1 erbaayı, kâinatın ay altı âlemine ait olan aşağı (süflî) cisimler olarak nitelemiş ve dört unsurun her birinin ay feleğinin altında kendi mekânlarında yer aldıklarını ve belirli düzen içerisinde hareket ettiklerini belirtmiştir (İbrahim Hakkı, 2016, s. 17/a). Ateş en ulvî ve en latif unsur olup, paralel iki yüzeyle kuşatılmış küre şeklinde basit bir cisim olarak tanımlanmış ve Ay feleği ile hava küresi arasında yer aldığını ve dumanın yukarı çıkmasının onun en üstte olduğunun bir kanıtı olduğunu ifade etmiştir (İbrahim Hakkı, 2016, s. 18/a). Ateşin temel niteliklerinin sıcaklık ve kuruluk olduğunu belirterek, bu özellikleri sayesinde yükselen duman ve buharları ateşe dönüştürdüğünü açıklamıştır (İbrahim Hakkı, 2016, s. 18/b). Hava, ateş küresi ile su küresi arasında yer almakta olup, Erzurumlu

İbrahim Hakkı (2016, s. 18/b-19/a) tarafından şeffaf ve renksiz bir unsur olarak tanımlanmış ve üç katmana ayrıldığını belirtmiştir. Üst katmanın ateş küresine yakın olduğu için sıcak olduğunu, burada kuyruklu yıldızlar ve şihapların (meteor) bulunduğunu ifade etmiştir. Orta katmanın hareketsiz ve soğuk olduğunu, bu bölgede bulut, yağmur ve kar oluştuğunu açıklamıştır. Alt katmanın ise toprak ve su küresinin üzerinde yer aldığını, Güneş ışınlarının yansısıyla ısındığını ve rüzgâr, çiy, kırağı gibi meteorolojik olayların burada meydana geldiğini belirtmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya (İbrahim Hakkı, 2016, s. 19/a) göre su, toprak küresinin üzerinde yer almakta olup, büyük oranda toprak küresini saran bir unsur olarak tanımlanmıştır. Antik Yunan filozoflarının benzetmesine atıfta bulunarak, su küresinin yumurtanın beyazının sarısını sarması gibi toprak küresini kuşattığını ifade etmiştir. Bununla birlikte, yer yer toprağın yüzeye çıkarak kara parçalarını oluşturduğunu açıklamıştır. Toprak ise dört unsurun en ağır ve en yoğun olanı olup, bu nedenle en altta yer aldığını belirtmiştir (İbrahim Hakkı, 2016, s. 19/b-20/a). Kendi içinde çekim gücüne sahip olduğunu ve âlemin merkezi konumunda bulunduğunu savunmuştur ve diğer tüm unsurların toprak unsurunun etrafında hareket ettiğini ifade etmiştir. Toprağın temel özelliklerinin soğukluk ve kuruluk olduğunu belirterek, bu özellikleri sayesinde canlıların yaşayabildiğini ve madenler ile bitkilerin oluşabildiğini açıklamıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, dört unsurun yeryüzündeki tüm varlıkların temelini oluşturduğunu ve ay üstü âleminin etkisiyle birbirlerine dönüşebildiklerini ifade etmiştir. Bu dönüşüm sürecinde unsurların sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilik gibi temel niteliklerinin değişime uğrayarak farklı bileşik maddeler oluşturduğunu savunmuştur. Onun dört unsur anlayışı hem Aristoteles ve İbn Sînâ geleneğindeki kozmolojik tasavvurdan hem de Kur'an-ı Kerim'deki referanslardan beslenerek şekillenmiştir. Dönemin coğrafya, astronomi ve matematik bilgileriyle harmanlanmış bir evren modeli sunduğunu ifade etmiş ve unsurların hareketlerini bilimsel gözlemlerle açıklamaya çalışmıştır. Ancak, modern bilimindeki gelişmelerle birlikte dört unsur teorisi geçerliliğini yitirmiş ve yerini modern element sistemine bırakmıştır.

2. Tıpta Anâsır-ı Erbaa (Ahlât-ı Erbaa)

Antik Yunan inancına göre, evrende bulunan dört temel elementin insan bedeninde de karşılıkları bulunmaktadır. Dört humor/sıvı/hilt olarak adlandırılan bu karşılıklar; kan, balgam, sarı safra ve kara safra olarak sıralanmaktadır.

Hipokrat'ın *İnsan Doğası Üzerine* adlı eserinde, bu dört humorun işlevleri şu şekilde açıklanmıştır:

İnsan vücudunda kan, balgam, sarı safra ve kara safra bulunmaktadır. Bu sıvılar, insanın hasta ya da sağlıklı olmasını sağlar. Sağlık, bu temel sıvıların dengeli ve doğru orantılı olduğu, iyi karıştığı durumda ortaya çıkar. Hastalık ise, bu sıvılardan birinin eksik veya fazla olduğu, vücuttan ayrıldığı ya da iyi karışmadığı durumlarda meydana gelir (Hippocrates, 1983, s. 262).

Romalı hekim Claudius Galen (129-210), Antik Yunan tıp geleneğinden gelen dört humor kuramını yalnızca hastalıkların teşhisi ve tedavisinde değil, aynı zamanda bireysel karakter farklılıklarını açıklamak için de kullanmıştır. Galen, Pythagoras'ın harmoni ve denge anlayışı ile Empedokles'in dört unsura dayalı arkhe kuramını birleştirerek, dört temel elementin niteliklerini, insan bedenindeki dört sıvıyla ilişkilendirmiştir. Buna göre, kan-nemli ve sıcak, balgam-nemli ve soğuk, kara safra-kuru ve soğuk, sarı safra-kuru ve sıcak olarak nitelendirilmiştir (Galen, 1952, s. 15).

Humoral Patoloji Teorisi, İslam dünyasında *ahlât-ı erbaa* adıyla anılmış ve tek tek organlarla ilişkilendirilerek çeşitli mizaç tipleri oluşturulmuştur. Bu bağlamda, insan bedenindeki dört sıvının miktarına bağlı olarak mizaçlar, *demevî* (asabî), *balgamî* (soğuk mizaçlı), *safravî* (hırçın), *sevdaî* (melankolik), *mebrûd* (soğuk tabiatlı), *mahrûr* (sıcak tabiatlı), *yâbis* (kuru tabiatlı) ve *mertûb* (yaş tabiatlı) şeklinde sınıflandırılmıştır ve İbn Sînâ'ya göre, huy ile nefis arasındaki ilişkide mizaçların etkili olmasının nedeni, ruhun bedene kan başta olmak üzere dört sıvıyla aktarılmasıdır (İbn-i Sînâ, 2017, s. 23-33).

İbn Sînâ'nın meşhur eseri *El-Kânûn Fi't-Tıbb*, hem Batı'da hem de Osmanlı'da tıp alanında asırlarca etkili olmuştur. Osmanlı hekimlerinin kitaplarında ahlât-ı erbaaya müracaat etmeme ihtimalleri yok denecek kadar azdır. Osmanlı'da yaygın olarak başvuru olan tıp kaynakları arasında Hacı Paşa'nın *Et-Teshil Fi't-Tıbb* başlıklı kitabı gösterilebilir. Erken sayılabilecek bir dönemde (XV. yy.) kaleme alınmış olan bu eser, bir bakıma yazarın *Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Alâm* kitabının özeti mahiyetindedir. Osmanlılar sağlıkla ilgili konulara anâsır-ı erbaa'ya ek olarak, ayrıca hadislerle de yanıt aramışlardır. Bu konuda onlara yardımcı olan gelenek ise yine Orta Çağ İslam düşünürlerinden aktarılan Tıbb-ı Nebevî olmuştur. Ahmed-i Dâî, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin, *Tıbb-ı Nebevî* adlı eserini yine aynı isimle XV. Yüzyılın

başlarında tercüme etmiştir. Bu eserin de Osmanlılar'da etkili olduğunu söyleyebiliriz.

XVII. yüzyılda Osmanlı hekimleri, Batı ile ilk temaslarını Paracelsus ve takipçileri aracılığıyla kurmuştur. Ahlât-ı erbaa düşüncesine yönelik ilk eleştiriler de bu dönemde başlamıştır. Sâlih bin Nasrullah, Paracelsus'un kimyasal tıp anlayışını (*iatrokimya*) *Tıbb-ı Cedîd* (Yeni Tıp) ve *Tıbb-ı Cedîd-i Kimyevî* adlarıyla Osmanlı tıp literatürüne kazandırmıştır (Bachour, 2012). Osmanlı'da iatrokimya akımının öncüsü olarak kabul edilen Sâlih bin Nasrullah, *Tıbb-ı Cedîd* kavramını kullanarak geleneksel tıbbın yerine Batı tıbbına dayalı yeni bir yaklaşımı benimsetmeye çalışmıştır. Onun *Gayetü'l-beyân fî Tedbiri Bedeni'l-insân, Tercemetü Akrabâdîni'l-Cedîd* ve *et-Tıbbü'l-Cedîd el-Kimyâ'î* adlı eserlerinde, Paracelsusçu tıp anlayışına dair izler görülmektedir. Ancak bu eserlerde ahlât-ı erbaa tamamen reddedilmemiş, aksine *tria prima* (üç temel element: tuz, cıva, kükürt) gibi yeni kavramları birlikte ele alınmıştır.

Sâlih bin Nasrullah'ın ardından Ömer Şifâî, Ali Münşî, Abbâs Vesîm Efendi gibi isimler iatrokimya akımı çerçevesinde eserler kaleme almışlardır. Ancak Osmanlı hekimbaşlarından Hayâtîzâde Mustafa Feyzî gibi isimler ise geleneksel ahlât-ı erbaa düşüncesi korumaya devam etmişlerdir.

Osmanlılar gerek iatrokimya akımını gerekse de ahlât-ı erbaa anlayışını ancak XVIII. yüzyıl sonlarında Batı'dan gelen modern hücre ve mikrop kuramlarıyla terk etmişlerdir.

3. Siyasette Anâsır-ı Erbaa (Erkân-ı Erbaa)

Anâsır-ı erbaa ile ahlât-ı erbaa arasındaki ilişkiye benzer bir durum ahlât-ı erba ile erkân-ı erbaa arasında da mevcuttur. Nasıl ki insan sağlığı, bedendeki dört sıvının dengesi ile açıklanıyorsa, devlet idaresinin sürekliliği ve selameti de erkân-ı erbaa, yani ulemâ, asker, esnaf ve reâyâ arasındaki nizam ile sağlanmaktadır. Bu dört sınıf arasındaki uyumun korunması ise Dâire-i Adliyye (Adalet Dairesi) çerçevesinde kurgulanan bir düşünce sistemi ile mümkün görülmüştür.

Bu anlayış, Kutadgu Bilig'den başlayarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar çeşitli eserlerde farklı biçimlerde ele alınmıştır. Osmanlı düşünce dünyasına XVI. yüzyıldan itibaren yön veren önemli isimlerden biri olan Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserinde Nizâm-ı Âlem ile Dâire-i Adliyye arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

Adalet, dünya düzeni için gereklidir. / Dünya bağının duvarı devlettir.
 / Devletin düzeni kanundur. / Kanunun koruyucusu hükümdardır. /
 Hükümdar, ordusu (askeri) olmadan koruyamaz. / Ordu, mal
 olmadan bir araya gelemes. / Malı halk tedarik eder. / Halkı padişahın
 yönetimi altına alan, adalettir (Kınalızade Ali Çelebi, 2007, s. 532).

Osmanlı düşünce geleneğinde devletin temel toplumsal sınıfları arasındaki ilişkinin *adalet* ilkesi çerçevesinde yapılandığı görülmektedir. Bu anlayışa göre adaletin tesisi, ifrat ve tefritten kaçınılarak *i'tidâlin*, yani denge ve ölçülülüğün korunmasıyla mümkün olabilmektedir. Tıpkı insan bedeninde *hultlar* arasındaki dengenin bozulmasının hastalıklara yol açması gibi, devlet düzeninde de sınıflar arasındaki iş bölümünün bozulması, toplumsal ve siyasal çözülmenin temel nedenlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Örneğin, zanaatkâr sınıfının tarımsal faaliyetlere yönelmesi veya askeri sınıfın ticaretle uğraşması, bu dengenin ihlali olarak görülmüş ve *fesad* (bozulma) kavramı çerçevesinde eleştirilmiştir.

Özellikle XVII. yüzyıl itibarıyla bu yaklaşım Osmanlı yönetim anlayışında daha görünür hâle gelmiş; devletin karşı karşıya kaldığı krizler, adaletin ve toplumsal dengenin yitilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede kaleme alınan bazı klasik metinlerde, yönetimdeki yozlaşma, ehliyet ve liyakat ilkesinin göz ardı edilmesi, rüşvetin yaygınlaşması ve ahlaki çöküş gibi meseleler detaylı biçimde tartışılmıştır. Dönemin önde gelen müellifleri; Gelibolulu Mustafa Âlî (*Nasîhatu's-Selâtin*), Hasan Kâfi Akhisârî (*Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-'âlem*), Koçi Bey (*Koçi Bey Risâlesi*) ve Kâtip Çelebi (*Düstûr el-'amel li-ıslâh el-halel*) eserlerinde devlet düzeninin mihveri olarak kabul edilen *Dâire-i Adliyye* kavramının işlevini yitirmesi, siyasal sistemin çöküş nedenlerinden biri olarak ele alınmış; çözüm olarak ise adaletin yeniden tesis edilmesi ve toplumsal sınıflar arasında bozulan dengenin ihyasını önermişlerdir.

Bahsi geçen isimlerden özellikle Kâtip Çelebi'ye değinmemiz konumuz açısından faydalı olacaktır. Çünkü o yukarıda ifade ettiğimiz insandaki ahlât-ı erbaa ile erkân-ı erbaa arasındaki bağdan açıkça bahsetmiştir. Ulemayı kan, askeri balgam, tüccarı safraya, reayayı sevda (kara safra) ile eşleştirmiştir ve aralarındaki ilişkiyi şu şekilde ifade etmiştir:

Nasıl bu dört karışım kendi arasında, kaynaşıp ayrılarak, birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan varlığı sağlığını buluyorsa, bu dört sınıfın yaradılışı gereği, birlikte yaşamak zorunda olması nedeni ile birbirinden yararlanması da toplum düzenini ve devlet yapısını sağlığa kavuşturur.

Vücut yapısının bozulmaması, bu dört karışımın ölçülü olmasını gerektirir. Eğer nicelik ve nitelik bakımından biri fonksiyonunu yitirip bozulur veya aşırılaşırsa ya dışarı atılması ya da iyileşmesi gerekir (Kâtip Çelebi, 1982, s. 22-23).

XVIII. yüzyılın başlarında Osmanlılar'ın geleneksel devlet düzenlerindeki sarsıntılarla Nizâm-ı Âlem düşüncesi yerini yavaşça Nizâm-ı Cedid anlayışına bırakmaya başlamıştır. “Nizâm vermek” ya da daha kapsamlı ifadeyle “yeni bir düzen ihdas etmek” anlamındaki kullanımı, Osmanlı siyasal literatüründe erken dönemlerden itibaren yer almış olup özellikle XVIII. yüzyıl sonrasında kavramsal bir çerçeveye kavuşmuştur (Beydilli, 2007).

II. Selim döneminde ise Nizâm-ı Cedid terimi, devletin askerî ve sivil tüm kurumlarını çağın gereklerine uygun şekilde yeniden yapılandırmayı hedefleyen bir reform hareketi olarak kavramsallaştırılmıştır (Karal, 1942, s. 29). Bu anlamda Nizâm-ı Cedid, sadece eski kurumların güncellenmesini değil, aynı zamanda köklü bir sistem değişikliğini ve klasik “nizâm-ı kadim” ya da erkân-ı erbaya dayalı anlayışının terk edilmesini içermiştir.

4. Beslenmede Anâsır-ı Erbaa

Osmanlı mutfağında beslenme felsefesi, evrenin temel yapı taşlarını oluşturan anasır-ı erbaa anlayışıyla ilişkilidir. Evrendeki tüm varlıkların dört ana unsurdan meydana geldiği göz önünde bulundurulursa temel elementler, nesnelere ve canlılar üzerinde sıcak, soğuk, yaş ve kuru olmak üzere belirli özelliklerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Osmanlıların tıbbi bakışı ve dolayısıyla mutfak anlayışlarındaki yiyecekler, doğadaki bu dört unsura karşılık gelen dört kategoriye ayrılmıştır. Bu sınıflandırma, insan bedeninin sağlık durumunu belirleyen daha önce bahsi geçen ahlât-ı erbaa ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. İnsanların mizaçları ve sağlık durumları, ahlât-ı erbaanın bedendeki dengesine bağlı olarak sağlanıyorsa vücuda alınan besinlerinde bu dengede etkili olabileceği kabul edilmiştir. Sağlıklı bir yaşam sürdürebilmek ve bahsi geçen hıtların dengesi için bireylerin mevsimlere ve kendi bünyelerine uygun şekilde beslenmeleri önerilmiştir. Bu bağlamda beslenme konusunda, sağlık halini korumak ve hastalıklarda ilaçların yanında gıdalarla şifa bulmak temel amaç olarak görülmüştür (Yıldırım, 2014, s. 68).

Bu kuram doğrultusunda, gıdaların yalnızca besin kaynağı olarak değil, aynı zamanda bir tür ilaç olarak değerlendirildiği görülmektedir. Yiyeceklerin, insan mizaçları üzerinde belirli etkiler yaratarak ruh hâlini ve genel sağlığı olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebileceği düşünülmüştür.

Beslenmenin anasır-ı erbaa ve doğal olarak ahlâtı erbaa ile olan bağınyı Nil Sarı (2008) doğrudan birincil kaynaklara dayanarak incelemiştir. Bu kaynaklar arasında, bazı arşiv belgeleri, Emir Çelebi'nin *Enmûzecü't- Tıbbı* gibi tıbbi eserler ve İbn Baytar'ın *Kitabü'l-Câmiü'l Müfredâtü'l Edviye ve'l-Agdiye*'si gibi botanikle ilgili eserler yer almıştır. Söz konusu çalışmada vücuttaki sıvılar beslenme arasındaki ilişki izah edildikten sonra besinlerin anasır-ı erbaaya göre nasıl sınıflandırılacağından özetle şu şekilde bahsedilmiştir:

Tabiatı soğuk besinler: (Hıyar, kabak, semizotu, marul) Balgama sebep olurlar. Halsiz bırakırlar.

Tabiatı sıcak besinler: (Issı otlar, zencefil, biber, kuru kişniş, kimyon, tarçın, soğan, sarımsak, sakız) Safra yaparlar.

Tabiatı kuru besinler: (Darı, mercimek, kuru et) Sevdaya sebep olurlar. İştahı kapar, kabız yaparlar.

Tabiatı yaş besinler: (Erişte aşı ve pirinçli, etli ıspanak yemeği) Tabiatı yumuşatırlar (Sarı, 2008, s. 140-141).

Beslenme konusunda ayrıca daha önce bahsi geçen *demevî*, *balgamî*, *safravî*, *sevdaî*, *mebrûd*, *mahrûr* mizaçlara göre de çeşitli gıda tavsiyeleri olmuştur. Örneğin, *sevdaî* mizaçlı olanların yaş besinleri yemeleri ve kuru gıdalardan kaçınmaları tavsiye edilmiştir (Sarı, 2008, s. 146).

Gıdalar ve beslenmenin bir başka dörtlü yapıyla yani mevsimlerle de bağı kurulmuştur. Nil Sarı, Topkapı Sarayı arşivindeki XVI. Yüzyıla ait olduğu düşünülen bir belgeye de (*Fusûl-i erbaaya münâsib gıdaların beyân edildiği defter*) dayanarak dört mevsim ve beslenme arasındaki ilişki açıklamıştır (D. 9599). Bu açıklama özetle (Sarı, 2008, s. 146): İlkbahar sıcak ve nemli mizaçlı olup, soğuk ve kuru gıdaların tüketilmesi, aşırı tatlı yiyeceklerden kaçınılması önerilmiştir. Yaz ayları sıcak ve kuru tabiatlı olduğundan safra artırıcı yiyeceklerden kaçınılmalı, bunun yerine ekşi meyveler, sirkeli aşlar, nar, limon gibi serinletici besinler tercih edilmesi tavsiye edilmiştir. Sonbaharın soğuk ve kuru mizacına karşılık sıcak ve nemli gıdaların alınması istenmiştir. Kış mevsiminde ise balgam arttığı için soğuk ve nemli gıdalardan uzak durulmalı; sarımsak, soğan, baharatlı yemekler ve tatlılar gibi sıcak ve kuru gıdalara ağırlık verilmesi önerilmiştir. Ayrıca her mevsime uygun, hılt dengelerini bozmayan mutedil gıdaların (örneğin etli pilav ve tavuk kebabı) varlığından da bahsedilmiştir. Hatta dört mevsimin dördü için haftanın her gününe özel çeşitli gıdalar bile önerilmiştir (Sarı, 1982, s. 257-249).

Osmanlı mutfağında dört unsur kuramı ve buna bağlı olarak gelişen mizaç-hılt anlayışını beslenme alışkanlıklarının temelini oluşturan önemli bir örnek olarak görebiliriz. Öyle ki çalışmamızda Osmanlı'da dört temel elementin yansımaları açısından üç farklı dörtlü anlayışın kesişiminde beslenme yer almıştır. Anasır- erbaa, ahlât-ı erbaa ve fusûl- erbaa olmak üzere üç farklı dörtlü ayrımın bir arada işlendiği ender konulardan birisi beslenme olmuştur.

Günümüze kadar ulaşabilen yemek tariflerinin varlığı göz önünde bulundurulursa yukarıda kısaca ortaya koymaya çalıştığımız beslenme anlayışı Osmanlı toplumunda yüzyıllar boyunca uygulanmış ve beslenme kültürünün şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Ancak Mehmet Kâmil'in 1844 yılında yayımladığı *Melceü't-Tabbahin* (Aşçıların Sığınağı) adlı matbu eserle Osmanlılar'ın Batı'daki yemek tariflerine ilgi duymaya başladıkları anlaşılabilir.

5. Mûsikîde Anâsır-ı Erbaa

Osmanlılar'ın mûsikîye bakışı ile anâsır- erbaa ve ahlât-ı erbaa arasındaki ilişki, özellikle XV. yüzyıldan itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Bu ilişki, Eski Yunan'ın dört unsur anlayışının Orta Çağ İslam dünyası müzik teorisindeki etkilerinin bir yansıması olup, Osmanlı dönemi müzik teorisinde dört şube (dört temel aralık), doğrudan dört unsur olan ateş, hava, su ve toprak ile ilişkilendirilmiştir. XVI. Yüzyılda Hızır bin Abdullah, bu dört unsur ilkesini şubelere aktarmış ve *Ruhperver* adlı eserinde düğâh, segâh, çargâh ve pençgâh'tan oluşan dört asıl şubenin sırasıyla toprak, su, hava ve ateş tabiatına sahip olduğunu belirtmiştir (Süreyya Agayeva ve Uslu, 2004). Ayrıca on iki makamı on iki burç ile ilişkilendirerek dolaylı olarak dört unsurla bir başka bağlantı kurmuş, makamların ilgili olduğu burcun tabiatıyla uygun olduğunu öne sürmüştür (Suraya Agayeva ve Uslu, 2008). Benzer bir yaklaşıma, -aralarında bazı farklar olsa dahi- Bedr-i Dilşâd, Hızır bin Abdullah, Kırşehirli Nizamoğlu Yusuf, Seydi ve Lâdikli Mehmet Çelebi gibi isimlerin de sahip oldukları, eserlerinden tespit edilmiştir (Can, 2002, s. 138).

Osmanlı müzik teorisi, eski Yunan düşüncesinde olduğu gibi matematik, astroloji, kozmoloji ve felsefe ile iç içe bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda müzik, evrenin bir temsili olarak görülmüş ve teorik unsurlar ile kozmolojik unsurlar arasında sürekli bir bağlantı kurulmaya çalışılmıştır. Örneğin, Tanburî Küçük Artin, müziğin insanın bir aynası olduğunu ve sadece dört temel unsurla bağlantılı olmakla kalmayıp kozmolojik bir bütünlüğün içinde olduğu ifade etmiştir ki bu da Boethius'dan beri kabul gören *musica humana* ve *musica mundana/universalis* (kürelerin müziği) çerçevesinde değerlendirilebilir (Esen, 2022, s. 938). Bu düşünce,

dönemin bilim anlayışı ve metafizik¹ bakış açısının müziğe nasıl yansıdığını göstermesi açısından önemlidir. Dört unsurun müzikteki bu kullanımı, Osmanlı müzik teorisinin yalnızca estetik değil, aynı zamanda kozmolojik ve felsefi boyutlar taşıdığını ortaya koymaktadır.

Osmanlılar'ın müziğe bakışını göstermesi bakımından en ilginç eserlerden birisi ise Ahmed el-Müsellem el-Mevsili'nin XVIII. yüzyılda kaleme aldığı *ed-Dürri'n-Nakî fi İlmî'l-Mûsikâ* başlıklı risalesi olmuştur. Söz konusu risale, Fazlı Aslan (2007) tarafından tercüme edilmiş ve incelenmiştir. Bu tercümeyle dayanarak eserin, makamların dizilerine değil, bunların insan ruhu üzerindeki etkilerine, astrolojik bağlantılara ve mistik kökenlere yoğunlaştığını söyleyebiliriz.

Eser, astroloji, psikoloji açısından dört temel elemente göre tasnif edilmiştir ve her makamın uygun bir astrolojik burç, gezegen, haftanın günü ve harflerle ilişkisi açıklanmıştır. Eserdeki anasır-ı erbaa anlayışını ve yansımalarını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz (Aslan, 2007, s. 107-114): Ateş (Nârî): Rast, Buselik ve Şâhnâz makamları ateş tabiatlıdır. Bu makamların karakteristik özellikleri arasında sıcaklık, hareketlilik ve heyecan yer alır. Türklerin meclislerinde özellikle Rast ve Buselik makamlarının tercih edilmesi önerilir; çünkü bu makamların sıcak yapısı, soğuk ve sert mizaçlı olan Türklere iyi gelir. Su (Mâî): Uşşak, Muhalif ve Nevrîz makamları su tabiatlıdır. Bu makamların özelliği serinlik ve sakinliktir. Alimlerin bulunduğu meclislerde bu tür makamların icra edilmesi önerilir; çünkü bilgin insanların sıcak ve hareketli tabiatlarını dengeleyici özellik taşırlar. Hava (Hevâî): Irak, Hicaz ve Zengüle makamları hava tabiatına sahiptir. Hafiflik ve hareketlilikle tanımlanabilir. Yine alimlerin meclislerinde bu makamların tercih edilmesi uygun görülür, zira hava tabiatlı makamlar, ilim sahiplerinin düşünce ve iç dünyalarını harekete geçirerek zihinsel faaliyetlerini destekler. Toprak (Türâbî): Hüseyinî, Mukabil ve Neva makamları toprak tabiatındadır. Sağlık, durağanlık ve dinginlik özelliklerine sahiptirler. Tasavvufi meclislerde, sufilerin ruhsal yapılarını destekleyici özelliği nedeniyle kullanılması tavsiye edilir. Bu makamlar, manevi derinlik ve kalp huzurunu artırıcı etkiler sağlar.

Osmanlı'da dört temel elementin yansımaları açısından en zengin alan belki de müzik olmuştur. Dört element, dört mizaç, dört elementin nitelikleri, gezegenler, burçlar ve hatta toplumsal sınıflar dahi bir parametre olarak gözetilerek seçilmiş bazı

¹ Bilimsel inançlarla metafizik arasındaki ilişkinin önemini savunan meşhur bilim tarihçisi Alexandre Koyre'nin bu konudaki görüşleri üzerine yapılan bir çalışma için bkz. (Timur, Serpil, 2024).

müsikî makamları önerilmiştir. Bu derece sistematik bir sınıflandırmaya, diğer dörtlü ayrımlarda nadiren rastlanmıştır. Bahsi geçen müzik teorileri, Türkçe müzik yazmalarında XVIII. yüzyıla kadar varlığını korumuştur. Ancak XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hamâmizâde İsmâil Dede Efendi ile Batı müziğinin etkilerinin görüldüğü tespit edilmiştir (Özcan, 2001).

Sonuç

Sınırlı kaynaklardan elde ettiğimiz verilere göre Osmanlı düşünce sistemi, özellikle XVI. ve XVIII. yüzyıllar boyunca anâsır-ı erbaa teorisini yalnızca bilimsel bir kuram olarak değil, aynı zamanda metafizik, kozmolojik, epistemolojik ve siyasi bir çerçeve olarak da benimsemiştir. Dört unsur anlayışı, tıptan tasavvufa, müzikten siyasete kadar geniş bir etki alanına sahip olmuş, doğayı, insan bedenini, toplum düzenini ve ruhani gelişimi açıklayan bir model olarak işlev görmüştür. Ancak bu teorinin Osmanlı'daki hakimiyeti, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı bilimlerinin etkisiyle sarsılmaya başlamış, XIX. yüzyıla gelindiğinde ise büyük ölçüde terk edilmiştir. Çok daha geniş kapsamlı araştırmalar bahsi geçen değişimin daha net bir şekilde aydınlatılmasını sağlayabilir. Ancak mevcut kaynaklar bile bize bu dönüşümün temelinde, Batı düşüncesi ile Osmanlı bilim anlayışının giderek farklılaşmasının yattığını göstermek için yeterli sayılabilir. Bilhassa XVII. yüzyılda Avrupa'da deneysel bilimin yükselişi, maddenin doğasına ilişkin yeni teorilerin geliştirilmesi ve kimyanın bir bilim dalı olarak sistematik hale gelmesi, Osmanlı'daki dört unsur teorisinin sorgulanmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada Osmanlı bilim ve düşünce tarihinde dört unsur teorisinin etkilerini ve bu teorinin terk edilme sürecini inceleyerek, geleneksel bilgi sistemlerinin dönüşümünü anlamaya bir nebze olsun katkı sağlanması amaçlanmıştır. Başvurulan sınırlı kaynaklar, Osmanlı'nın Batı bilimleriyle etkileşimini ve geleneksel anlayıştan modern bilime geçiş sürecini açıklamak açısından önemli bir çerçeve sunmaya yetecek düzeydedir.

Osmanlı'da dört unsur teorisinin terk edilmesi, yalnızca bilimsel paradigmanın değişimi ile değil, aynı zamanda siyasi, toplumsal ve kültürel dönüşümlerle de yakından ilişkilidir. Dolayısıyla, bu dönüşüm süreci, Osmanlı'nın modernleşme çabaları bağlamında da değerlendirilmelidir. Çok daha geniş kapsamlı, mümkün olduğunca çok yazma esere dayanan çalışmalarla dört unsurun yansımalarına ilişkin başka alanlar da ortaya çıkabilir. Söz gelimi tasavvuf düşüncesinde ve edebiyatta özellikle Divan Şiirlerinde anasır-erbaa ve ahlât-ı erbaanın yansımaları da göz önünde bulundurularak bütüncül bir bakış sağlanabilir.

Sonuç olarak, anâsır-ı erbaa düşüncesi Osmanlı düşünce dünyasında farklı disiplinlerde geniş bir etkiye sahip olsa da XVIII. yüzyıldan itibaren modern Batı bilimlerinin etkisiyle kademeli olarak terk edilmiştir. Bu süreç, Osmanlılar'ın bilimde modernleşme hareketinin ve geleneksel bilginin dönüşümünün önemli bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Gelecekte yapılacak detaylı araştırmalar, bu dönüşüm sürecini derinlemesine analiz ederek Osmanlı modernleşmesine dair yeni perspektifler sunabilir.

Summary

Throughout history, the theory of four classical elements—fire, air, water, and earth—has served as one of the most influential cosmological models in both Eastern and Western intellectual traditions. Initially systematized by Empedocles in the 5th century BCE and later expanded by Plato and Aristotle, the concept posits that all sublunar matter is composed of these four elements (Aristotle, 2012, pp. 192b8–20). In particular, Aristotle's version provided a framework for understanding natural processes through combinations of fundamental qualities: hot, cold, moist, and dry. This theory was later transmitted to the Islamic world during the 8th and 9th centuries via translations of Greek works and was widely adopted by Muslim philosophers such as Kindî, Fârâbî, Ibn Sînâ, and Ibn Rushd (Gutas, 1998, p. 20).

The Ottoman Empire, as a continuation of this rich tradition, integrated the theory of the four elements (anâsır-ı erbaa) into various domains of intellectual, scientific, and cultural life. This study explores the multi-dimensional reflections of the four elements within Ottoman thought, focusing on their impact across five key fields: natural philosophy, medicine, political theory, nutrition, and musicology.

The theory found perhaps its most elaborate expression in the work of Erzurumlu İbrahim Hakkı, an 18th-century Ottoman scholar whose encyclopedic *Mârifetnâme* presents a detailed cosmology based on the hierarchical arrangement of the four elements.

In Ottoman medicine, the four elements were directly correlated with the four humors (ahlât-ı erbaa)—blood, phlegm, yellow bile, and black bile—derived from Hippocratic and Galenic medicine. Health was defined as a state of balance among these humors, while disease was viewed as an imbalance (Hippocrates, 1983, p. 262). Each humor was associated with specific qualities (e.g., blood: hot and moist), and personality types were also classified accordingly (Galen, 1952, p. 15). This framework was adopted in practice through the medical writings of Ibn Sînâ, whose *Canon of Medicine* became a central reference for Ottoman physicians (Ibn-i Sînâ, 2017, pp. 23–33). Even with the emergence of chemical medicine (iatrochemistry) in the 17th century, proponents like Sâlih bin Nasrullah incorporated the new tria prima (sulphur, mercury, salt) alongside traditional humorism, reflecting a gradual but complex epistemological shift (Bachour, 2012).

The four elements also influenced Ottoman political philosophy through a model called erkân-ı erbaa, which classified society into four major classes: scholars (ulema), military (asker), merchants (esnaf), and peasants (reaya). This classification was thought to mirror the balance of humors in the human body: scholars corresponded to blood, military to phlegm, merchants to yellow bile, and peasants to black bile (Kâtip Çelebi, 1982, pp. 22–23). The state's stability depended on maintaining equilibrium among these classes, a notion conceptualized in the Circle of Justice (Dâire-i Adliyye). From Kınalızâde Ali Efendi to Koçi Bey, many Ottoman thinkers emphasized that political corruption and social disorder stemmed from the disruption of this elemental balance (Kınalızade, 2007, p. 532).

In the field of nutrition, foods were classified based on their elemental properties. The dietary regimen was designed to maintain bodily humoral balance according to season, climate, and individual temperament. For instance, warm foods (e.g., spices) were believed to produce bile, while cold foods (e.g., cucumbers) promoted phlegm (Sarı, 2008, pp. 140–141). Nil Sarı's archival research illustrates how the Ottoman court maintained seasonal menus aligned with humoral principles. Specific dishes were prescribed for each season to counteract

environmental imbalances and maintain internal harmony (Sarı, 2008, pp. 145–146). This convergence of anâsır-ı erbaa, ahlât-ı erbaa, and fusûl-i erbaa (four seasons) reveals a sophisticated and systematic dietary theory.

Music theory (ilm-i mûsiki) offers a particularly notable application of the four elements. Building on Greek and Islamic theories of cosmic harmony, 16th-century theorist Hızır bin Abdullah aligned four principal scales (dügâh, segâh, çargâh, pençgâh) with the four elements—earth, water, air, and fire respectively (Agayeva & Uslu, 2004). Later theorists like Ahmed el-Müsellem el-Mevsîlî expanded this framework by associating specific makams with planetary bodies, zodiac signs, and elements. For example, the Rast makam, linked with fire, was believed to invigorate melancholic temperaments common among Turks (Aslan, 2007, pp. 107–114). This system echoes Boethius' *musica universalis*, where music functions as a microcosmic reflection of the celestial order (Esen, 2022, p. 938).

The theory of four elements remained a significant part of Ottoman intellectual thought until the late 18th century. However, the rise of modern science, the development of chemical atomism, and the influence of Western medicine and physics in the 19th century gradually led to its decline. The eventual replacement of humourism and elemental theories with cellular pathology and microbial theory marked a paradigm shift that redefined scientific understanding in the Ottoman world.

In conclusion, the theory of the four elements in Ottoman thought functioned as a multi-disciplinary cosmological model, shaping interpretations of the human body, the natural world, social organization, nutrition, and music. Though eventually eclipsed by modern scientific models, the framework of anâsır-ı erbaa continued to shape Ottoman approaches to knowledge, wellbeing, and aesthetic expression for centuries. The integration of cosmology, metaphysics, and empirical observation in this model underscores the holistic character of pre-modern Ottoman epistemology. Expanding the scope of manuscript corpora may illuminate further domains—such as Sufi metaphysics and classical Ottoman poetry—where the four-element theory operated, thereby contributing to a deeper understanding of the epistemological and cultural shifts in Ottoman science and philosophy.

Kaynakça

- Agayeva, Suraya ve Uslu, R. (2008). *Ruhperver: Bir XVII. Yüzyıl Müzik Teorisi Kitabı: İnceleme*. Ankara: Üzün Yayınları.
- Agayeva, S. ve Uslu, R. (2004). Kitab- Edvâr: Ruhperver. *Müzik ve Bilim*, 2. Erişim adresi: <http://www.arsiv2007.musikidergisi.net/?p=153>
- Aristoteles. (2012). *Fizik*. (S. Babür, Çev.), (4. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aslan, F. (2007). Ahmed el-Müsellem el-Mevsîlî (ö. 1150/ 1737) ve ed-Dürü'n-Nakî fi İlmi'l-Mûsikâ Adlı Eseri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 48(2), 101-115.
- Bachour, N. (2012). *Oswaldus Crollius Und Daniel Sennert Im Frühneuzeitlichen Istanbul: Studien Zur Rezeption Des Paracelsismus Im Werk Des Osmanischen Arztes Şâlih B. Naşrullâh Ibn Sallûm Al-Ĥalabî*. Neuere Medizin- und Wissenschaftsgeschichte. Centaurus, Freiburg im Breisgau.
- Beydilli, K. (2007). Nizâm-ı Cedîd. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 33, s. 175-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Can, M. C. (2002). Eski Grek Dört Unsur Nazariyesi ve Türkçe Müzik Yazmalarında Etkisi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), 133-143.
- Darling, L. T. (2002). Another Look at Periodization in Ottoman History. *The Turkish Studies Association Journal*, 26(2), 19-28. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/43383654>
- Esen, H. C. (2022). Kürelerin Müziği'nden Yedi Bilge'ye: Tanburî Küçük Artin'de Müzikal Kozmoloji Düşüncesi. *İdil*, 94, 935-948. doi:10.7816/idil-11-94-09
- Fischer, L. ve Macauley, D. (Ed.). (2021). *The Seasons: Philosophical, Literary, and Environmental Perspectives*. Albany: SUNY Press.
- Fusûl-i erbaâya münâsib gıdaların beyân edildiği defter: (16. yüzyıl).
- Galen. (1952). *On The Natural Faculties*. (A. J. Brock, Çev.). Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Gutas, D. (1998). *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'abbâsîd Society (2nd-4th/8th-10th Centuries)*. London ; New York: Routledge.
- Guyton, A. C. (1976). *Textbook of medical physiology* (5. ed.). Philadelphia, Pa.: Saunders.
- Hippocrates. (1983). *Hippocratic Writings*. (G. E. Richard Lloyd, Çev.). (Reprint.). Harmondsworth: Penguin Books.
- İbn-i Sînâ. (2017). *El-Kânûn Fi't-tıbb*. (E. Kâhya, Çev.). (C. 1-5, C. 1). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- İbrahim Hakkı. (2016). *Marifetnâme*. (D. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ataç.
- İnalçık, H. (1999). Osmanlı Tarihinde Dönemler. *OTAM*, 333-350. doi:10.1501/OTAM_0000000433
- Karal, E. Z. (1942). *Selîm III'ün Hat-tı Hümayunları / Nizam-ı Cedit (1789-1807)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kâtip Çelebi. (1982). *Düstûru'l-amel li-ıslâhi'l-halel (Bozuklukların Düzeltmesinde Tutulacak Yollar)*. (A. Can, Çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kınalızade Ali Çelebi. (2007). *Ahlâk-ı Alâî*. (M. Koç, Ed.). Düşünce Ahlâk Metinleri (1. bs.). İstanbul: Klasik.

- Malotki, E. (1979). *Hopi-Raum: Eine Sprachwissenschaftliche Analyse Der Raumvorstellung in Der Hopi-Sprache*. Tübinger Beiträge zur Linguistik. Tübingen: G. Narr.
- Özcan, N. (2001). İsmâil Dede Efendi, Hamâmizâde. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 93-95). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sarı, N. (1982). Osmanlı Sarayında Yemeklerin Mevsimlere Göre Düzenlenmesi ve Devrin Tababetiyle İlişkisi. *Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 245-255). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
- Sarı, N. (2008). Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam. A. Bilgin ve O. Samancı (Ed.), *Türk Mutfağı* içinde (s. 137-151). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Timur, S. (2024). Alexandre Koyré’de Bilimin Gelişimsel Sürecinde “Düşüncenin Birliği” Kavramı. *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları*, 49, 133-145.
- Yıldırım, N. (2014). Türkçe Tıp Yazmalarında Hastalıklara Tavsiye Edilen Çorbalar, Aşlar ve Tatlılar (14-15. Yüzyıllar): Şifalı Osmanlı Mutfağı. *Şehrengiz Prusa*, 5(52), 68-75.